

Romeók és Júliák budapesti színpadokon

A Romeo és Júlia a szerelem és a halál drámája.

A szerelemé, mely úgy tör ránk, mint a halál: bárhol, bármikor, hirtelen. Nem nézi, felnőt看 vagy-e vagy még gyermek, mint az a tizenöt esztendőös argentin fiúcska, aki néhány évvel ezelőtt belehalt tizenhárom éves kis szerelmesének hirtelen elvesztésébe.

S ohasem abba szeretünk bele, akit kiszíneztünk magunknak, amikor álmódostunk, tervezgettünk, de nem szeretttünk. Lehet, hogy korra, vallásra vagy politikai meggyőződésre nézve is voltak kikötéseink, de csak addig, míg ránk nem tör az a fantasztikus és csodálatos gyötrelem, amely annyira rokon a halállal, hogy még a halál sem győzheti le. Sokszor „halálos ellenségem kell szeretnem”. Nem tudjuk, mikor üt rajtunk, s lehet, hogy feldőül mindent: szerencsétlenebb esetben a család nyugalmát, szerencsésebb körülmények között csak a miénket vagy egy előbbi szerelmet, amiről csak azt hittük, hogy szerelem; egy előző nyugalmat, amiről csak azt hittük, hogy nyugalom, hisz már az is a szerelemmel vagy halállal terhes.

S mikor belépünk a világ valamelyik színházába, hogy megnézzük *Shakespeare Romeo és Júliáját*, nem illedelmes nézőként szemléljük a színpadi történeteket; átéljük a drámát: behelyettesítjük a szereplőket, és ők mi vagyunk már. S amikor szinte gyermekként izgulunk és szorítunk nekik – bár mindannyian tudjuk, mi fog történni –, már nem a Montague és Capulet család szerencsétlen sorsú fiataljait látjuk bennük, hanem a magunk szerelmét féltjük, pedig arról is sejtjük, mi lesz a vége.

Szerencsére a szimbólumok nem pusztulnak el. A szerelmeseknek meg kell halniuk, hogy halhatatlanok legyenek, s hogy nekünk is megmaradjanak az illúzióink. Mert Romeóból és Júliából ritkán terem Philemon és Baucis, de még elgondolni is szörnyű volna, hogy veszekedne a kosztprénzen Montague úr és Montague-né, született Capulet Júlia, végül hogyan mondják ki a válást, és milyen üresség tá-

mad ezután a lelkükben, amiből nem lehet kigyógyulni soha többé! Hacsak...

Hacsak ki nem derül, hogy Júlia is csak Róza volt, vagy Romeo csupán Páris, és hirtelen megpillantunk valakit, akit pedig évek óta látunk, vagy észre sem vettünk eddig, sőt éppen ellenszenvesnek hittünk... De abban a pillanatban, amikor elrendeltetett, holdkórosan követjük... hibát hibára halmozunk, és még az is lehet, hogy eközben végleg elveszítjük, mert már kötnék bennünket a felesleges gátlások, beidegződések, a nevetséges etikett és a „szerelemmentesek” rosszalló, vitriolos megjegyzései. S ekkor ahelyett, hogy a másokban fellelnénk önmagunkat és eggyé válnánk vele, elveszítjük őt is, magunkat is a semmiért, a konvenciókért; és elveszítjük a szerelemhez hasonlítható élet egyetlen és vissza nem térő csodálatos adományát, a SZERELEM gyötrelmét és... DE percekig tartó, elillanó boldogságát is.

Igaz, nem halunk bele, de nem is élünk nélküle.

Nem véletlen tehát, hogy az összes Shakespeare-dráma közül – a *Hamletet* kivéve – a *Romeo és Júlia* a leggyakrabban játszott darab. Magyarra is ezt fordították le legelőször. *Kun Szabó Sándor* munkája 1786-ban megjelent Pozsonyban. Ez a magyarítás azonban nem az eredeti szövegen alapult. A fordítás – ahogy az első Shakespeare-adaptálások mindegyike – német közvetítéssel jutott el hozzánk, s az osztrák színpadok játéktílusának megfelelően, alaposan eltért a reneszánsz angol író alkotásától. *Weisse*, a német átdolgozó „polgári szomorújátékká” silányította a gazdag érzellem szimfóniáját. Szereplőit

nyolcra csökkentette, s noha nem követte az angol színpadokon szokásos, korábban boldog véggel játszott verziót, a melodráma fokozását – az akkori közönség igényeinek megfelelően – tovább erősítette. (1)

Ebben a formában mutatták be először 1793. március 13-án Budán, Kolozsváron pedig ugyanezen év december 30-án. Az importált érzékenyjáték színpadi stílusa is bekerült a magyar teátrumokba, és a korabeli sajtó jelentéseit olvasva, elnyerte a hazai közvélemény tetszését. (2)

Shakespeare-adaptáció első magyar sikerét a *Romeo és Júlia* hozta, de *Gondol*

Dániel angol eredeti alapján készült fordítása csak 1844-ben került színpadra. Az 1837-ben megnyílt Pesti Magyar Színház állandó társulatának tagjai szerepkörök szerint szerződtek, amit a külső és az orgánum szabott meg. Miután a színészek rengeteg szerepet kellett megtanuljanak – hiszen szinte minden este mást adtak –, a szerepkörök követelményei, a könyvben is lefektetett szabályozott gesztus- és mimikarendszer mellett, (3) az aktor szöveg-tudását, egyénisége alapján kialakított manírjait és a tehetségét adhatta hozzá. A *Romeo és Júlia* címszerepei természetesen szép, fiatal külsőt és kellemes hangot igényeltek, a hősszerelmes és a naiva szerepkörökhöz kapcsolódtak. Ugyanakkor éppen ez a dráma volt az, amelyhez kevésnek bizonyult a más daraboknál alkalmazható „recept”. A síró-énekklő iskola szavaló stílusa ártott az illúzióknak. Ez a dráma – mindenkor – megélt, igazi érzelmeket követelt és követel a játszóktól.

1844. április 17-én (majd 23-án, május 1-én és október 15-én, szokatlan módon ennyiszor egy évben, és a következő eszten-

dőkben is gyakran) a Nemzeti Színház *sztárjai*, egy akkor még boldog szerelmes- és házaspár, *Lendvayék* játszották a címszerepeket. A korabeli kritikáknak köszönhetően viszonylag jól rekonstruálni lehet a színészek nem azonos színvonalú és határfokú színpadi teljesítményét. Az első előadást *id. Lendvayné Hivatal Anikó* jutalmára adták, és ő is vitte el a pálmát. A kritikusok mindvégig felsőfokokban dicsérték, (4) minden jelenete végén zajosan megtapsolta a közönség. Játékának „koronája” az erkélyjelenet volt, amellyel szinte a szerelem apoteózisát mutatta meg. (5) Kortársai által na-

gyon dicsért, kellemes hangját kitűnően modulálta, és minden bizonnyal nem „csak” nagy tehetsége következtében tudta úgy eljátszani Júliát, hogy *Garay Jánost* a Regélőben a következő mondatok leírására készítette: „Az a bensőség, mellyel a művésznő a szerelmet, és különösen a szerelemnek e nemét tükrözni tudja, egy a maga nemében; azt látni és hallani kell, leírni nem lehet. (6)

Partneréből és férjéből, *id. Lendvay*

Mártonból már korántsem sugárzott ennyi szenvedély. Az első előadáson feltűnően „hidegen” alakította Romeót, (7) csak a második előadáson érte el, hogy „játékán tűz, élet, művészi nyugalommal párosulva ömöljön el”. (8) Igaz, a kortársak megjegyzései alapján, először komoly „szöveg-nemtudással” (9) küszködött, mindig pontosan kivárta a végsőt – és vele a sügöt is.

Lendvayné hirtelen jött betegsége megakasztotta Shakespeare drámájának pesti sikorsorozatát, de amikor visszatért a színpadra, az iránta érzett kritikusi rajongás a tetőfokra hágott. Míg az első előadás egyik bírálója picit sokallotta a kiemelt erkélyjelenet talán túlon túl érzélgős hangját, (10) a

1844. április 17-én
(majd 23-án, május 1-én és
október 15-én, szokatlan
módon ennyiszor egy évben,
és a következő esztendőekben
is gyakran) a Nemzeti
Színház sztárjai, egy akkor
még boldog szerelmes- és
házaspár, Lendvayék
játszották a címszerepeket.
A korabeli kritikáknak
köszönhetően viszonylag
jól rekonstruálni lehet
a színészek nem azonos
színvonalú és határfokú
színpadi teljesítményét.

felépült művésznőben már nem találtak hibát. Kivétel csupán az 1846. szeptember 18-i est, amikor gyengélkedése miatt alakítása sem volt maradéktalan. (11) Lendvayné egyébként ezt a szerepét nem „megcsinálta”, hanem mély érzelmeinek a beépítésével formálta meg.

Nem így a férje, akinek valószínűleg csak alkati adottságai voltak a szerephez: ugyanis a „szép Marci” állandó észrevételek tárgya volt. Pedig Romeót még negyvenöt éves korában is eljátszotta, és válásuk után továbbra is gyakori partnere a később Latkóczyné néven szereplő volt feleségének. Akkor már sokat javult Romeója, ami talán azt bizonyítja, hogy magánéletének válsága korábban rosszul hatott a színpadi munkára. A közönség dédelgetett kedvence éppen akkor játszott a legjobban, amikor Lendvayné bizony visszasetett. (12) Talán nem véletlen, hogy Lendvayt felesége gyengébb teljesítménye ösztönözte! Ám nem sokáig, 1847-ben – az Életképek szerint – játéka még mindig nem felelt meg a „magasabb irodalmi igényeknek” (13) – alapjában véve hibásan fogta fel a szerepét. Több felvonáson keresztül Shakespeare helyett Schiller *Ármány és szerelem* című drámájának Ferdinándját alakította, s az V. felvonás magával ragadó jelenetében ugyan eltalálta a helyet hangot, de azt az előző jelenetek nem motiválták. (14)

1853 elején új Júlia próbálkozott: *Bulyovszkyné Szilágyi Lilla*, aki minden kezdeti „szelíd özszerű”, édes-bús, patetikus (15) játéka ellenére 1857-ig megtartotta a szerepet, csak 1856-ban lépett ideiglenesen a helyére *Fáncsy Ilka* (aki Bulyovszkyné távozása után ismét játssza majd a veronai lányt). Az új Romeót – *Feleki Miklós* szerepét – pedig Lendvay fia, *ifj. Lendvay Márton* vette át, s így tizenkét évvel szülei sikere után ismét Lendvay, ismét szerelmespár és később házaspár alakította Romeót és Júliát. Először – ha hinni lehet a nagynevű kritikuskak, *Salamon Ferencnek* – nem nagy hatással. (16) Az ugyancsak színészpálya, *Fáncsy Lajos* kitűnő színész-rendező leánya, *Fáncsy Ilka* kezdként jutott az eréjét meghaladó

szerephez, s egyedül csak tökéletes külseje felelt meg a követelményeknek. Ifj. Lendvay Mártonon pedig – ahogy apján is, akit még patetikus szavalásával is utánzott – szintén kifogott a nehéz szerep. A gyerekeség és a férfiaság vegyülékéből teljesen figyelmen kívül hagyta a kamaszos bájt, és néha bizarrá tette a művet. Állítólag Bulyovszkyné partnereként sem volt szeretetreméltó. Túlzásokra ragadtatta magát, kiabált, színpalhasogató és hatásvadász volt. De felesége alakítása sem javult az első bemutatkozás óta, így őt a második *Romeo* hitvesével, *Felekiné Munkácsy Flórával*, korának legszebb magyar színésznőjével cserélték fel. (17)

A 19. század második felének budapesti színpadain több idealizált hős-színész és bájos naiva alakította az 1871-től kezdve *Szász Károly* fordításában játszott drámát. A férfi címszerepet a legtöbbször korának férfiideálja, a tragikus körülmények között elhunyt *Nagy Imre*, majd *Mihályfi Károly* személyesítette meg; Júlia a leggyakrabban a *Paulay Ede-féle* társulat erőssége, a „szőke csoda”, *Márkus Emilia* volt.

1918 tavaszán egy legendává magasodott nagy egyéniség, az akkor huszonöt esztendő *Bajor Gizi* vette át Júlia szerepét a 150. előadáson. (18) Darabbeli imádozta az a *Beregi Oszkár* volt, akibe *Romeo* alakítása miatt *Isadora Duncan* beleszeretett. *Kosztolányi Dezső* a Pesti Napló hasábjain így írt *Bajor Gizi* alakításáról: „Az ő Júliája egy szerelmes gyereklány, aki a játék végén mérget iszik, akárcsak azok a polgári iskolai növendékek, kiknek rövid tragédiáját a nap hírekben olvashatjuk. A szerepnek ezt a felfogását, mely az alakot egyszerre közelünkbe hozza, csak helyeselni lehet. (...) A hős nő törekény és finom alakja, kedves és tétova idegessége gyengéden színezi alakítását. Alaphangban értékes, színésznői lelemény tekintetében pedig gazdag az a jelenet, melyben Júlia megismeri kedvesét: egy gyermek bábész érdeklődésével néz rá, mint valami újra, mely izgatja, és immár dacosan, elszántan, tapasztalat híján bírálat nélkül adja magát oda, azzal a komorsággal, mellyel fiatalág a sorsot fogadja. (...) Csak azokon a he-

lyeken szerettem volna kissé keményebbnek és erősebbnek látni ezt az új és érdekes színésznőt, mikor a szenvedély hangja elcsuklik, és a pátosz kiabál.” (19)

Bajor Gizi ezt a szerepet többször is eljátszotta. A régi iskolát folytató hanghordozás és a pátosz haláláig jellemezte a színésznőt, aki így a kritikus észrevételeit bizonyára figyelembe vette a későbbi előadások során, amikor 1923-tól *Abonyi Géza* lett a partnere.

Sikertelenebb alakításokat nyújtottak az 1940-es Nemzeti Színház-beli és az 1946-os Belvárosi Színház-beli *Romeók és Júliák*. Az 1940-es bemutató rendezője, *Németh Antal* – *Kárpáti Aurél* bírálata szerint (20) – nem talált megfelelő művészeket a címszerepekre. A fiatal *Szabó Sándor*ból hiányzott a „csillogó érdekesség”. *Szelezky Zita* Júliája pedig jelentéktelenül csicsergő, vérszegény figura lett. A Belvárosi Színház fennállásának 30. évfordulóját ünnepelte ezzel a Shakespeare-bemutatóval. *Keresztury Dezső* a *Válaszban* megírta, (21) hogy *Kállay*

Ferenc a darab elején tévedésből *Hamlet*et játszotta el. *Romeót* küllemmel és dikcióval sem bírta, darabos volt és nem rendelkezett még elég emberi hitellel. Ugyanezt állította a kritika *Fényes Alice*-ről is, akit a színészi rutin és harsány retorika akadályozott a szerep megformálásában. Az utóbbi premiért már *Kosztolányi Dezső* fordítása alapján tartották meg, de a közönség hide-

gen fogadta magát az előadást, s így hamar levették a műsorról.

Nem úgy a *Madách Színház Pártos Géza* rendezte újdonságát, amely kettős szereposztásban került az 1953/54-es évad igazi érzelmekre vágyó közönsége elé. Az előadás táblás házakat vonzott. Az első szereposztásban *Romeót Ladányi*

Nem úgy a Madách Színház Pártos Géza rendezte újdonságát, amely kettős szereposztásban került az 1953/54-es évad igazi érzelmekre vágyó közönsége elé. Az előadás táblás házakat vonzott. Az első szereposztásban *Romeót Ladányi Ferenc* játszotta. Kezdetben – sok értékes mozzanata ellenére, mint a *Tybalddal* való összecsapás előtti és alatti pillanatok – kész figurát vitt a színpadra. Már az első jelenetekben tragikus-hősi pózt erőltetett magára, noha *Romeo* ekkor még nem ismeri az igazi megpróbáltatást, még csak tetszeleg magának a meg nem értett szerelmes siránkozásával. A későbbiekben a kritikák tanúsága szerint *Ladányi* alakítása megfiatalodott, átforrósodott és tüzezebbé vált.

Ferenc játszotta. Kezdetben – sok értékes mozzanata ellenére, mint a *Tybalddal* való összecsapás előtti és alatti pillanatok – kész figurát vitt a színpadra. Már az első jelenetekben tragikus-hősi pózt erőltetett magára, noha *Romeo* ekkor még nem ismeri az igazi megpróbáltatást, még csak tetszeleg magának a meg nem értett szerelmes siránkozásával. (22) A későbbiekben a kritikák tanúsága szerint *Ladányi* alakítása megfiatalodott, átforrósodott és tüzezebbé vált. (23)

Partnernője *Tolnay Klári* volt, akivel a szakemberek meg voltak elégedve. Teljes művészi odaadással keltette életre előbb a kislányos bájt, majd a

nagy tragikai erőt és dacos elszánást. *Júlia* alakját fejlődésében mutatta be, amelynek egyes részleteiről hosszú leírásokat tartalmaznak a bírálatok. Egyedül a *Szabad Nép* kritikusa jegyezte meg, hogy „*Tolnay* érzelmeinek szenvedélyessége nem mindig párosult a *Júliát* jellemző romantikus bájjal és érzelmességgel”. (24) Ez utóbbira a színésznő csak évekkel ké-

sőbb, egy nyilatkozatban adott magyarázatot. (25) A sikersorozat idején magánéleti válságba került, szakítottak a második szereposztás Romeójával, s emiatt nem merete átadni magát a szerep adta színésznői lehetőségeknek.

Másfél évvel a bemutató után az ő alakítása is elmélyült. Ekkor színpadi partnere *Gábor Miklós* lett, akiről csak dicséreteket olvashatunk a korabeli újságokban. Az első perctől szenvedélyes, a gyermeki bájt az éretlen hév férfias, hősi küzdésével váltakozva formálta meg színes Romeóját. (26)

A második szereposztásban a férfi címszerepet *Darvas Iván* játszotta, akít külseje, egyénisége is predesztinált erre a szerepre, amihez kitűnő értelmezése, összetett érzelmek kifejezésére alkalmas tehetsége is hozzájárult különös adományként. „Az éretlenek komolysága az övé, amely vélt és igaz szerelmekbe egyként teljes emberségét veti bele” (27) – írta róla *Ungvári Tamás*. *Darvas Iván* méltó partnere *Váradi Hédi* volt, akinek Júlia-alakításáról szintén részletes, méltányló elemzések jelentek meg; csak a bemutató után kifogásolta *Honti Katalin* a *Művelt Népből* (28) játékának „egyetlen fogyatékoságát”, a színésznő egyéniségéből is fakadó, „túlhangsúlyozott kislány”-mivoltát.

Minden pozitívuma ellenére, a közelmúlt magyar színháztörténetének legnagyobb *Romeo és Júlia-előadását* nem a Madách-beli hosszantartó sikersorozat, hanem az 1963-as Vígszínház-beli előadás jelenti. *Várkonyi Zoltán*, a rendező Mészöly Dezső fordítását vette alapul. A *Romeo és Júliát* még a színházi bemutató előtt megrendezte a Rádióban, és az általa felkért Júlia, *Ruttkai Éva* akkor a már Debrecenben is nagy sikert aratott Romeót, *Latinovits Zoltánt* ajánlotta partneréül. (29) Ez a hangfelvétel (30) őrizte meg az utóknak a két csodálatos, ritka tehetségű színművész alakítását a szóban forgó szerepekben. Sajnos, a Rádió annak idején magát a színpadi produkciót nem rögzítette, így meg kell elégednünk a stúdió nyújtotta körülmények sterilebb adap-

tációjával; mégis a két színész hangja, a fennmaradt ikonográfiai dokumentumok, visszaemlékezések és kritikák fényében képet kaphatunk *Latinovits Zoltán* és *Ruttkai Éva* játékaról, amelyről nem lehet néhány szóban említést tenni, s könyvet kellene írni róla.

A költő *Nagy László* Színészkirálynak és Színészkirálynőnek nevezte a magánéletben is csodálatos szerelmespárt. Biztos, hogy a szemtanúk számára felejthetetlen *Romeo- és Júlia*-alakításukhoz ez a mindkettőjükben dülő szenvedélyes és a síron túl is tartó érzelem szintén hozzájárult. *Ruttkai Éva* mondta Júliáról: „A *Romeo és Júlia*: a klasszikusok klasszikusa. Rossz nyomon indul el az a színésznő, aki mindazt ki akarja fejezni, el akarja játszani Júliában, amit évszázadok szerepelemzése már ráraktak a halhatatlan figurára, mintegy köré merevítve egy s más tulajdonságot, magatartást, tulajdonképpen előítéletet, prejudikációt. (...) Remélem, sikerül vele kapcsolatban a színpadon fokról fokra megvalósítanom az elképzelésemet. Az egyszerű lányt, aki mérlegelés nélkül és maradéktalanul aláveti magát annak a tiszta érzelemnek, amely rabul ejtette. Minden más vonatkozása és kapcsolata eltölpül emellett.” (31) És *Ruttkai Éva* nem ábrázolta, hanem élte Júliát. Az 1963-as előadás elragadtató dicséretei közül *Gyárfás Miklós* véleményét idézem: „*Ruttkai Éva* a Shakespeare-i szerepben önmaga kifejezésére törekszik, művészi értelmet adva életének, gondolatainak és érzelmeinek. E személys vallomást Verona forró kövei verik vissza, egy kuszaságában és zaklatottságában is bámulatos Shakespeare-mű csupa-kép nyelvi pompáján keresztül. *Ruttkai Éva* olyan Júlia, akinek gyöngédsége erő, a gyermekesége merészség, érzékisége bátorság, s türelmetlenségén is hűvös balsejtelem fut keresztül.” (32)

A színpadon is nagyszerű partnere most természetesen más Romeót alakított, mint Debrecenben, ahol „csak” szerepet játszott kitűnően. Ismét a szemtanú véleménye szerint: *Latinovits* „egyénisége természetes és igaz, nem száll le a szerelmi költészet olyan

mélysegeibe, amelyek idegenek tőle. Romeót nem tragikus hősként éli át, hanem ha szabad így mondanom: komolytalanabban. És ez jó! Jó az ideges, nyugtalan, a világot nem értő de élő Romeo, izgalmas ez a türelmetlen, olykor szinte kétségbeesett élet, amely Júliával ellentétben minden rezzenését kiáltva, panaszkodva, jajgatva, tombolva szórja szerelmére vagy barátaira, vagy azokra, akik éppen mellettük vannak.” (33)

Latinovits Zoltán Romeója és Ruttkai Éva Júliája után is születtek bizonyos mozzanataikban dicsérendő alakítások budapesti színpadokon és vidéken is szép számmal, de az ő interpretálásuk színvonalát egyik sem érthette el. A két színész művészi és emberi kapcsolatára a Shakespeare-előadás egyik sokszor emlegetett képe jellemző. Romeo-Latinovits halálakor nem borult a ravatalra, keze beleakadt a koporsó karikájába, és szoborszerűen holttá meredt. A feléledő Júlia pedig Romeo lábánál úgy hullt a földre, hogy a színháztörténeté vált emlékek szerint, *Simone Martini* Krisztus-festményét idézte fel a közönségben. (34)

...A szerelem annyira rokon a halállal, hogy még a halál sem győzheti le.

A *Romeo és Júlia* a szerelem és a halál drámája.

Darvay Nagy Adrienne

Jegyzet

- (1) *Magyar Színháztörténet 1790–1873*. Szerk.: KERÉNYI Ferenc. Budapest, 1990, 69–70. old.
 (2) *Magyar Hírmondó*, 1794. január 28., 8. sz. I., 143. old. = *Színházi hírek 1780–1803*. Szerk.: WELLMANN Nóra. Színháztörténeti Könyvtár 13., Budapest, 1982., 156. old.

(3) *A Gyakorlati illusztrációk a retorikus mozdulatokhoz és játékokhoz* című, 1822-ben kiadott könyvről van szó.

(4) BAYER József: *Shakespeare drámái hazánkban I.* Budapest 1909., 332–346. old.

(5) GARAY János, Regélő 1844. I., 525–527. old.

(6) Uo.

(7) P. HORVÁTH Lázár, *Honderú 1844. I.*, 562–563. old.

(8) Uo., 595. old.

(9) Uo., 562–563. old.

(10) Uo.

(11) VAS Andor: *Életképek, 1846. II.*, 412–413. old.

(12) Uo.

(13) *Életképek, 1847. I.*, 449–450. old. – az 1847. július 8-i előadásról

(14) Uo.

(15) SZÉKELY József, *Szépirodalmi lapok*, 1853. 7. sz., 102–103. old.

(16) *Budapesti Hírlap*, 1856. 19. sz. = SALAMON Ferenc: *Dramaturgiai dolgozatok I.* Budapest 1907, 168–176. old.

(17) BAYER József: *Shakespeare drámái... I.*, i. m., 356–357. old.

(18) GALSZAI Pongrác: *Bajor Gizi játéka*. Budapest, 1971, 84–86. old.

(19) *Pesti Napló*, 1918. június 8. = KOSZTOLÁNYI Dezső: *Színházi esték*. Budapest 1978, 54–56. old.

(20) L. az *Örök Shakespeare* című kötetben!

(21) *Válasz*, 1946. 12. sz.

(22) MOLNÁR Miklós, *Szabad Nép*, 1953. június 27.

(23) HONTI Katalin, *Művelt Nép*, 1953. szeptember.

(24) MOLNÁR Miklós idézett cikke.

(25) *Magyar Ifjúság*, 1982. december 24.

(26) MATRAI-BETEGH Béla, *Irodalmi Újság*, 1954. október 9.; DEMETER Imre, *Színház és Mozi*, 1954. október 1.

(27) *Színház és Filmművészet*, 1955. 9–10. sz.

(28) Uo.

(29) *Magyar Ifjúság*, 1982. december 24.

(30) SHAKESPEARE, William: *Romeo és Júlia*. Hungaroton LPX 13828-30 Mono.

(31) *Népszava*, 1964. április 19.

(32) *Film-Színház-Muzsika*, 1963. március 1.

(33) Uo.

(34) HERMANN István, *Élet és Irodalom*, 1963. január 26.